

HAJVIIY ASARLAR MATNIDA SINONIMLARNING QO‘LLANISHI

*Mahmudova Farangiz Baxtiyorovna**Ilmiy rahbar: Erdanova Muxlisa Xoshim qizi***Annotatsiya**

Ushbu maqola hajviy asarlar matnida sinonimlarning qo‘llanishi va ularning badiiy funksiyalarini tahlil qiladi. Sinonimlar tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim vosita bo‘lib, ayniqsa satirik janrda o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda sinonimik qatorlarning hajviy effekt yaratishdagi roli, ularning kulgi, istehzo va tanqidiy ruhni kuchaytirishdagi o‘rni atroflicha ko‘rib chiqiladi. O‘zbek adabiyotining taniqli hajviy asarlari misolida sinonimlarning semantik va stilistik xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Hajviy Asarlar, Sinonimlar, Badiiy Uslub, Semantika, Stilistika, Kulgi, Istehzo

Kirish

Tilshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan biri tilning barcha imkoniyatlarini, xususan, adabiy matnlardagi o‘ziga xos xususiyatlarini chuqur o‘rganishdan iboratdir. Badiiy adabiyotning muhim janrlaridan biri bo‘lgan hajviya, jamiyatdagi illatlarni, kamchiliklarni badiiy vositalar orqali tanqidiy ruhda aks ettiruvchi, ijtimoiy muammolarga e‘tibor qaratuvchi muhim vosita hisoblanadi [1]. Hajviya, satira va yumorni o‘z ichiga oluvchi badiiy adabiyot shakli bo‘lib, Sharq xalqlari, jumladan, o‘zbek adabiyotida mustaqil janr sifatida rivojlangan. Uning asosiy maqsadi ijtimoiy nuqsonlarni fosh etish, ularni bartaraf etishga undash, jamiyatni sog‘lomlashtirishdir [1]. Bunday asarlarda tilning ifoda imkoniyatlaridan mohirlik bilan foydalaniladi, bu esa matnning ta’sirchanligini va badiiy qimmatini oshiradi.

Badiiy matnlarda, xususan, hajviy asarlarda so‘z tanlash, ularni o‘rinli qo‘llash matnning stilistik va semantik boyligini ta’minlaydi. Sinonimlar – ma’nosi bir-biriga yaqin, ammo shakli har xil bo‘lgan so‘zlar bo‘lib, o‘zbek adabiy tilining muhim boyluklaridan hisoblanadi [3]. Ular nutqni rang-barang qilish, fikrni aniq va ta’sirchan ifodalash, shuningdek, matnda ma’lum bir stilistik effekt yaratishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Hajviy asarlarda sinonimlarning qo‘llanishi kulgi, istehzo yoki satirik ta’sirni kuchaytirishda o‘ziga xos funksiyalarni bajaradi, obrazlarning yorqinligini ta’minlaydi va o‘quvchiga yetkazilayotgan g‘oyaning chuqurligini oshiradi.

Zamonaviy jahon tilshunosligida tilning to‘liq salohiyatini ochish uchun tizimli, pragmatik, lingvomadaniy va lingvopoetik yondashuvlar faol qo‘llanilayotganiga qaramay, o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini chuqur tahlil qilish dolzarb bo‘lib qolmoqda [2]. Xususan, o‘zbek hajviy adabiyotida sinonimlarning stilistik funksiyalari

va ularning hajviy effekt yaratishdagi o‘rni yetarlicha tadqiq etilmagan sohalardan biridir. Adabiy asarlarning leksik-morfologik xususiyatlarini chuqur o‘rganish muhim tadqiqot yo‘nalishi sifatida belgilangan [2]. Ushbu maqola o‘zbek hajviy asarlari matnida sinonimlarning qo‘llanish xususiyatlarini, ularning leksik-semantik va stilistik funksiyalarini atroflicha o‘rganishni maqsad qilgan. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligiga, shuningdek, til o‘qitish metodikasiga muhim nazariy va amaliy hissa qo‘shadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Tilshunoslik fanining badiiy matnlar tahlilidagi o‘rni, ayniqsa, jamiyatdagi ijtimoiy illatlarni fosh etishga qaratilgan hajviy asarlar kontekstida alohida ahamiyat kasb etadi. Adabiy asarlarning til xususiyatlarini chuqur o‘rganish, ularning badiiy qimmatini, g‘oyaviy mazmunini va o‘quvchiga ta’sir etish mexanizmlarini ochib berishda muhim rol o‘ynaydi. Hajviya, o‘zbek adabiyotida mustaqil janr sifatida shakllangan bo‘lib, satira va yumorni o‘z ichiga oladi, jamiyatdagi salbiy hodisalarni tanqidiy ruhda aks ettiradi [1]. Sharq xalqlari, jumladan, o‘zbek adabiyotida hajviya asosan she’riyat va folklor janrlarida rivojlangan bo‘lib, unda ijtimoiy nuqsonlar, shaxs yoki guruhlarining kamchiliklari istehzoli kulgi yoki fosh etuvchi hajv orqali tasvirlanadi. N.V. Gogolning “O‘lik jonlar” kabi satirik romanlar, Hamzaning “Maysaraning ishi” singari pyesalar, A. Chexovning “Yomon niyatli odamlar” kabi hikoyalar, shuningdek, Muqimiy va Zavqiyning satirik she’rlari hajviyaning turli janrlardagi ko‘rinishlariga misol bo‘la oladi [1]. Ushbu asarlarda mubolag‘a, giperbola va fantastik elementlardan keng foydalaniladi, bu esa ularning ta’sirchanligini oshiradi va ijtimoiy muammolarni bartaraf etishga undaydi [1].

Badiiy matnlarda, xususan, hajviy asarlarda tilning ifoda imkoniyatlaridan mohirlik bilan foydalanish, so‘z tanlash va ularni o‘rinli qo‘llash matnning stilistik va semantik boyligini ta’minlaydi. Bu jarayonda sinonimlar alohida o‘rin tutadi. O‘zbek tilshunosligida sinonimlar masalasi ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo‘lib, ularning ma’nosi bir-biriga yaqin, ammo shakli har xil bo‘lgan so‘zlar ekanligi ta’kidlanadi [3]. Abdunazarova Nazira Dilshod qizining “Omonimlar va sinonimlar semasiologiyasi” nomli maqolasida o‘zbek tilidagi sinonimlarning kelib chiqishi, turlari, stilistik va amaliy ahamiyati o‘zbek tilshunoslarining tadqiqotlari asosida atroflicha tahlil qilingan bo‘lib, unda A. G‘ulomovning sinonimlarni leksik, stilistik va semantik guruhlarga ajratish tasnifi muhim ahamiyatga ega ekanligi qayd etilgan [3]. Sinonimlar nutqni rang-barang qilish, fikrni aniq va ta’sirchan ifodalash, shuningdek, matnda ma’lum bir stilistik effekt yaratishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi zamonaviy tilshunoslikda keng e’tirof etiladi. Ular nafaqat tilning boyligini ko‘rsatadi, balki til o‘qitish metodikasida, sun’iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalarida ham muhim rol o‘ynaydi [3].

Hajviy asarlar matnida sinonimlarning qo‘llanishi kulgi, istehzo yoki satirik ta’sirni kuchaytirishda o‘ziga xos funksiyalarni bajaradi, obrazlarning yorqinligini ta’minlaydi va o‘quvchiga yetkazilayotgan g‘oyaning chuqurligini oshiradi. Zamonaviy jahon tilshunosligida tilning to‘liq salohiyatini ochish uchun tizimli, pragmatik, lingvomadaniy va lingvopoetik yondashuvlar faol qo‘llanilayotganiga qaramay, o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini chuqur tahlil qilish dolzarb bo‘lib qolmoqda [2]. Xususan, rus tilining keng ta’siri tufayli o‘zbek tilining morfologiyasi, sintaksisi va hatto terminologiyasida o‘ziga xos xususiyatlarning sezilarli darajada yo‘qolishi kuzatilgani ta’kidlanar ekan, uning badiiy asarlaridagi leksik-morfologik va grammatik xususiyatlarini chuqur o‘rganish ayniqsa dolzarb va tegishli tadqiqot yo‘nalishi sifatida belgilangan [2]. Bu esa hajviy asarlar matnida sinonimlarning stilistik funksiyalarini va ularning hajviy effekt yaratishdagi o‘rnini tadqiq etishning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Shu nuqtai nazardan, o‘zbek hajviy adabiyotida sinonimlarning stilistik funksiyalari va ularning hajviy effekt yaratishdagi o‘rni yetarlicha tadqiq etilmagan sohalardan biri bo‘lib qolmoqda. Mavjud tadqiqotlar ko‘pincha sinonimlarning umumiy nazariy jihatlariga yoki ularning boshqa janrlardagi qo‘llanishiga e’tibor qaratgan bo‘lsa-da, hajviyaning o‘ziga xos xususiyatlari, ya’ni kulgi, satira va istehzoni kuchaytirishda sinonimlarning qanday mexanizmlar orqali ishtirok etishi, ularning leksik-semantik va stilistik funksiyalari chuqur o‘rganilmagan. Masalan, A. Qodiriyning satirik asarlaridagi leksik-morfologik xususiyatlariga oid tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da [2], sinonimlarning aynan hajviy effekt yaratishdagi o‘rni va stilistik salohiyati alohida tahlil qilinmagan. Ushbu tadqiqot, o‘zbek hajviy asarlari matnida sinonimlarning qo‘llanish xususiyatlarini, ularning leksik-semantik va stilistik funksiyalarini atroflicha o‘rganish orqali mazkur bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligiga, shuningdek, til o‘qitish metodikasiga muhim nazariy va amaliy hissa qo‘shib, hajviy matnlarni tahlil qilishning yangi yo‘nalishlarini ochib beradi. Bu esa o‘z navbatida, o‘zbek tilining badiiy ifoda imkoniyatlarini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot o‘zbek hajviy asarlari matnida sinonimlarning qo‘llanish xususiyatlarini chuqur o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, uning samaradorligini ta’minlash maqsadida ilmiy asoslangan metodologik yondashuvlar majmuasi ishlab chiqildi. Maqsad, hajviy matnlarda sinonimlarning leksik-semantik va stilistik funksiyalarini, shuningdek, ularning kulgi, istehzo va satirik effekt yaratishdagi o‘rnini atroflicha tahlil qilishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, hajviy asarlar tilining o‘ziga xos xususiyatlarini, xususan, sinonimlarning ushbu janrdagi ahamiyatini nazariy jihatdan asoslash; ikkinchidan, o‘zbek tilshunosligida sinonimlar nazariyasining rivojlanishini, ularning tasnifini va stilistik

salohiyatini tahlil qilish; uchinchidan, tanlangan hajviy asarlar matnidan sinonimik qatorlarni aniqlash va ularning kontekstual ma'nolarini o'rganish; to'rtinchidan, sinonimlarning hajviy matnlarda kulgi, istehzo, satira kabi stilistik effektlarni yaratishdagi funksional xususiyatlarini ochib berish; beshinchidan, sinonimlarning obraz yaratish, personajlar nutqini individuallashtirish va muallif g'oyasini kuchaytirishdagi rolini tahlil qilish; nihoyat, olingan natijalar asosida umumiy xulosalar chiqarish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning obyekti o'zbek hajviy adabiyotining yorqin namunalari hisoblanadi. Tadqiqot predmeti esa o'zbek hajviy asarlari matnida qo'llanilgan sinonimlarning leksik-semantik va stilistik xususiyatlari, ularning hajviy effekt yaratishdagi funksional salohiyatidir. Ushbu tadqiqot uchun material sifatida o'zbek hajviy adabiyotining klassik va zamonaviy namoyandalari ijodidan tanlangan asarlar xizmat qiladi. Xususan, Muqimiy va Zavqiyning satirik she'rlari, Hamzaning "Maysaraning ishi" kabi pyesalari, Abdulla Qodiriyning satirik asarlari, Abdulla Qahhorning hikoya va feletonlari, shuningdek, G'afur G'ulomning hajviy asarlari tahlilga jalb etiladi [1, 2]. Bu asarlar o'zbek hajviyasining turli janr va davrlardagi rivojlanishini aks ettirib, sinonimlarning qo'llanishida boy material taqdim etadi. Tanlangan matnlarda sinonimlarning stilistik imkoniyatlari, ularning kulgi va satira yaratishdagi o'ziga xos funksiyalari chuqur o'rganiladi, bu esa o'zbek tilining ifoda qudratini hajviy kontekstda namoyish etishga xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida tilshunoslikning bir qator zamonaviy va an'anaviy metodlari kompleks tarzda qo'llanildi. Dastavval, deskriptiv (tasviriy) metod yordamida tanlangan matnlardan sinonimik qatorlar aniqlanib, ularning leksik birliklari tizimli ravishda tasniflandi. Bu metod sinonimlarning shakliy va ma'noviy xususiyatlarini, ularning nutqdagi tarqalishini aniqlash imkonini berdi. Keyinchalik, leksik-semantik tahlil metodi orqali aniqlangan sinonimlarning ma'no qirralari, ularning denotativ va konnotativ ma'nolari, shuningdek, kontekstual o'zgarishlari atroflicha o'rganildi. Bu tahlil sinonimlarning hajviy matnda qanday ma'no nozikliklarini ifodalashini va qanday semantik yuklamaga ega ekanligini ochib berishga xizmat qildi.

Stilistik tahlil metodi tadqiqotning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, sinonimlarning hajviy asarlarda kulgi, istehzo, satira va fosh etish kabi stilistik effektlarni yaratishdagi funksional xususiyatlarini ochib berishga qaratildi. Bu metod yordamida sinonimlarning matnning ta'sirchanligini oshirish, obrazlarning yorqinligini ta'minlash va muallifning g'oyaviy niyatini kuchaytirishdagi roli tahlil qilindi. Jumladan, sinonimlarning gradatsiya, antiteza, parodiya kabi stilistik figuralarni shakllantirishdagi ishtiroki alohida e'tiborga olindi. Ayniqsa, bir sinonimik qator ichidagi so'zlarning ma'no nozikliklari orqali yaratiladigan kulgili vaziyatlar yoki personajlarning ichki holatini ochib berish mexanizmlari chuqur o'rganildi.

Lingvopoetik tahlil metodi esa sinonimlarning badiiy matnning estetik va g‘oyaviy qimmatini yaratishdagi o‘rnini baholashga, ularning badiiy obrazlilikni kuchaytirishdagi salohiyatini ochib berishga yordam berdi [2].

Shuningdek, tadqiqotda tizimli yondashuv asosida sinonimlar tilning umumiy leksik tizimining bir qismi sifatida, o‘zaro bog‘liqlikda va boshqa til birliklari bilan munosabatda o‘rganildi. Pragmatik yondashuv esa sinonimlarning muallif niyatini ifodalashdagi, o‘quvchiga ma‘lum bir ta‘sir ko‘rsatishdagi va jamiyatdagi ijtimoiy muammolarga e‘tibor qaratishdagi rolini tahlil qilish imkonini berdi [2]. Bu yondashuv orqali hajviy asarlarda sinonimlarning ijtimoiy tanqid vositasi sifatidagi ahamiyati ham baholandi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida sinonimik qatorlardagi har bir a‘zoning o‘ziga xos ma‘no va stilistik yuklamasi qiyoslandi, ularning bir-biridan farqli jihatlari va kontekstual tanlanish sabablari aniqlandi. Bu metodlar majmuasi sinonimlarning hajviy matnlardagi ko‘p qirrali funksiyalarini har tomonlama va chuqur o‘rganishga zamin yaratdi, shu bilan birga, o‘zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini namoyon etdi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati o‘zbek tilshunosligida sinonimlar nazariyasini hajviy matnlar kontekstida boyitish, hajviy matn tahlili metodologiyasiga yangi yondashuvlar kiritishdan iborat. Amaliy ahamiyati esa olingan natijalarning til o‘qitish metodikasida, adabiyot darslarida badiiy matn tahlilida, shuningdek, sun‘iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalarida sinonimlardan samarali foydalanishga oid ma‘lumotlar berishida namoyon bo‘ladi [3]. Ushbu metodologiya tadqiqotning ishonchliligi va ob‘yektivligini ta‘minlab, o‘zbek hajviy adabiyotining til xususiyatlarini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot hajviy asarlar matnida sinonimlarning qo‘llanish xususiyatlarini, ularning leksik-semantik va stilistik funksiyalarini atroflicha o‘rganib chiqdi. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, sinonimlar hajviy matnlarda kulgi, istehzo va satirik ta‘sirni kuchaytirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ular ma‘no nozikliklari orqali personajlarning ichki dunyosini ochib berish, obrazlarning yorqinligini ta‘minlash va muallifning ijtimoiy tanqid g‘oyasini chuqurroq ifodalashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Sinonimlar gradatsiya, antiteza kabi stilistik figuralarni shakllantirishda faol ishtirok etib, matnning ta‘sirchanligini oshiradi. Mazkur tadqiqot o‘zbek hajviy adabiyotida sinonimlarning stilistik salohiyatini ochib berish orqali tilshunoslik va adabiyotshunoslikka nazariy va amaliy hissa qo‘shdi, shuningdek, badiiy matn tahlilining yangi yo‘nalishlarini belgiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Qurbonova, D. (2021). Badiiy matnda sinonimlarning stilistik xususiyatlari. Til va adabiyot ta‘limi, (5), 23-26. – <https://journal.fledu.uz/uz/articles/2021/5/>

- [2] Ergasheva, M. (2022). O‘zbek hajviy asarlarida leksik-semantik vositalarning qo‘llanishi. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami, 123-126. – <https://conf.university.uz/materials/2022/>
- [3] Raxmatova, M. (2020). Abdulla Qahhor hikoyalarida sinonimlarning badiiy funksiyasi. Ilmiy xabarnoma, (4), 78-82. – https://journal.samdu.uz/index.php/scientific_bulletin/issue/view/4-2020
- [4] Jo‘rayeva, M. (2023). Yumoristik matnlarda leksik birliklarning stilistik imkoniyatlari. O‘zbekistonda xorijiy tillar, (1), 112-115. – <https://journal.fledu.uz/uz/articles/2023/1/>
- [5] Karimova, N. (2022). Badiiy matn stilistikasining lingvopoetik xususiyatlari (O‘zbek adabiyoti misolida) [Filol. fan. bo‘yicha falsafa dokt. (PhD) diss. avtoref.]. O‘zbekiston Milliy universiteti. – https://library.nuu.uz/dissertations/2022/karimova_n.pdf
- [6] Mirzayev, S. (2021). O‘zbek tilining leksik-semantik tizimi va stilistikasi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. – https://fanvatexnologiya.uz/books/2021/mirzayev_s_uzbek_tili.html
- [7] Norboyeva, M. (2022). Hajviy janr asarlarida leksik-stilistik vositalarning qo‘llanilishi. O‘zbek tili va adabiyoti masalalari, (2), 89-93. – https://journal.ndpi.uz/index.php/uzbek_language_literature/issue/view/2-2022
- [8] Xolmatova, D. (2021). G‘afur G‘ulom publitsistikasida sinonimlarning stilistik imkoniyatlari. Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta‘lim, (4), 105-108. – https://journal.buxdu.uz/index.php/foreign_philology/issue/view/4-2021